

PASIONES
BIBLIOGRÁFICAS
II

**PASIONES
BIBLIOGRÁFICAS
II**

**SOCIETAT
BIBLIOGRÁFICA
VALENCIANA**

**JERÓNIMA
GALÉS**

Reservados todos los derechos. No se permite reproducir parte alguna de esta publicación, cualquiera que sea el medio, o formato, empleado, sin permiso previo del autor, o sin citar la procedencia.

Comité d'edició:

Josep Daniel Climent Martínez. *Universitat Oberta de Catalunya*

Aranzazu Guerola Inza. *Universitat de València*

Miguel Carlos Muñoz Feliu. *Universitat Politècnica de València*

Antoni Paricio i Garcia

Germán Ramírez Aledón. *Universitat de València*

© De los autores

Diseño gráfico: Antoni Paricio

Edita:

Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés

Imprime:

Artes Gráficas Juan Saez S.L.

ISBN:

Depósito legal:

- 7 *Rafael Solaz Albert. Llibres i passions*
- 9 *Josep D. Climent Martínez. Nicolau Primitiu Gómez i el Diccionari Català-Valencià-Balear*
- 23 *Josué Coloma / Irma Marco. Los otros libros, los libros de los otros: bibliofilia underground*
- 35 *José A. Garzón Roger. La jugada maestra de un judío converso llamado Damiano portugese. El misterio del tratado de ajedrez de 1512*
- 47 *Fernando Goberna. L'impressor Benito Monfort i l'edició de la Historia de España del pare Mariana*
- 63 *Vicente León Navarro. De la necesidad del saber al gusto y pasión por los buenos libros*
- 73 *Paloma Martínez Poveda. Un impresor entre dos siglos. La figura de Jaime Mesnier en Alicante y Orihuela*
- 83 *Elvira Mas Zurita. El testamento notarial cerrado de Pascual María Estruch y Mayor*
- 93 *Miguel C. Muñoz Feliu / Mª Carmen Martínez Ortega. Bibliofilia y Cervantes en Valencia: Francesc Martínez i Martínez*
- 101 *Ricardo Rodrigo / Pilar Pérez Pacheco . El Evangelio en triunfo: una excepcional empresa de ingeniería combinada*
- 115 *Mar Rey Bueno. Juan de Baltasar, caballero abisinio. Utopías etíopes en la Valencia del seiscientos*
- 125 *Romà Seguí Francés. La Tipografía Moderna: antecedents i fundació*
- 141 *Rafael Solaz Albert. Un libro, 20 bibliófilos. Ensayo Bibliográfico-Mariano, de Salvador Carreres*
- 147 *Veronica Zaragoza Gómez. Lectores, escritores i sàvies en el temps de Jerònima Galés. La cultura escrita femenina a València en el pas del segle XV al XVI*
- 165 *Germán Ramírez Aledón. El plano de València de Antonio Manceli (1608): noticias, vicisitudes y aclaraciones de un documento excepcional, pero no único*
- 177 *Fernando Benito Doménech. Un plano axonométrico de Valencia diseñado por Manceli en 1608*
- 189 *Apéndice*
- 196 *Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés. Relació de socis*

Resum: A mesura que ens acostem al segle XVI, a València, l'atracció femenina vers l'Alta cultura és cada cop més creixent: s'hi documenta una major capacitat de recepció, d'apropiació i de creació de textos per part de les dones, que cada vegada hi són més visibles en la vida cultural i pública. Aquesta situació ve propiciada, en part, pel moment de plenitud cultural que experimenta la capital valenciana, que esdevé centre editorial amb la tasca fonamental del negoci tipogràfic dels Mey, encapçalat en determinats moments per Jerònima Galés. En aquest treball oferim una aproximació a algunes manifestacions escrites i intel·lectuals eminentment femenines, poc conegudes però rellevants en el panorama cincencentista valencià. La intenció d'aquest estudi és assenyalar algunes dinàmiques socioculturals en què participen les dones en el trànsit de l'Edat Mitjana al Renaixement, per intentar mostrar com València esdevé escenari privilegiat per a l'emergència de l'escriptura femenina en la primera modernitat.

Paraules clau: *escriptura femenina, literatura catalana, segles XV-XVI, història social i cultural, història de les dones*

Lectores, escriptores i sàvies en el temps de Jerònima Galés.

La cultura escrita femenina a València

*Readers,
writers and wise* en el pas del segle XV al XVI

*women in
Jerònima Galés'
times. Female
written culture
in Valencia in
the transition
from 15th to
16th centuries*

Verònica Zaragoza Gómez
veronica.zarago@gmail.com
Universitat Oberta de Catalunya

Abstract: *As the 16th century approaches, in Valencia women feel a growing attraction towards high culture. A greater capacity for reception, appropriation and creation of texts by women has been documented and it is well-known that they became more visible in the public and cultural life of Valencia in the 15th century. This change was promoted by the blooming cultural environment of the city, which was also a leading center for printing partly thanks to the fundamental task of Mey's typographical business, led at certain times by Jerònima Galés. This paper offers an approach to written and intellectual manifestations which were relevant in this period in the Valencian scene. Thus, the aim of this study is to indicate some cultural dynamics involving women in the transition from the Middle Ages to the Renaissance, to try to show that Valencia became a privileged place for the emergence of women's writing in the first modernity.*

Key-words: *Feminine Writing, Catalan Literature, 15-16th centuries, Social and Cultural history, Women's history*

PRESENTACIÓ: 3/01/2017. ACEPTACIÓ: 15/02/2017. PUBLICACIÓ: 3/04/2017

ZARAGOZA GÓMEZ, Verònica (2017). "Lectores, sàvies i escriptores en el temps de Jerònima Galés. La cultura escrita femenina a València en el pas del segle XV al XVI". En *Pasiones bibliográficas II*. València: Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés, 147-163

*El floriment cultural de la València dels segles XV-XVI:
un 'Renaixement' per a les dones també?*

Per bé que no és una qüestió que puguem abordar en aquestes línies, alguns estudis han incidit en la suspecta correlació entre periodització convencional establerta per la historiografia tradicional i la integració de les contribucions de les dones en la Història¹. Concretament, en un treball ja clàssic centrat en el Renaixement italià, però aplicable al context europeu, la historiadora nord-americana Joan Kelly pretenia respondre una qüestió plantejada directament en el títol: «Did Women Have a Renaissance?»². I va concloure que, certament, aquesta època historio-gràficament senyalada pel màxim progrés cultural, que marcava l'avenir europeu, no va incidir en les dones, ni de bon tros, de manera tan positiva com caldria esperar. Ans al contrari: segons Kelly, paradoxalment, l'anomenat Renaixement va suposar un retrocés en les dones més privilegiades, les de classe benestant, que haurien hagut de protagonitzar aquell moviment.

Malgrat que aquest treball ha estat contestat i matisat, posteriorment, altres estudis han incidit en aquesta qüestió del replegament, o els intents de confinament del gènere femení en l'àmbit privat, en el trànsit de l'Edat Mitjana i el Renaixement (amb conseqüències durant tota l'Edat Moderna) operat amb un manifest canvi de signe en les actituds i discursos dels moralistes, tractadistes, eclesiàstics..., discursos que, indefectiblement, van alterar les condicions de vida de les dones i van influir en la creació de determinats rols de gènere³. Ara bé, condicionada, en part, per l'absència d'estudis aprofundits i, en part, per la disparitat de fonts, que escassegen, la revisió d'aquest període de "trànsit d'èpoques", amb abast des de l'Edat Mitjana fins al Renaixement, podem dir que ha suscitat valoracions discrepants sobre el grau d'expressió social i cultural que va possibilitar en les dones⁴. D'una banda, és considerat per alguns com un moment de relativa obertura, que aportava «un proyecto nuevo intelectual» (Segura 2007: 73) per a les dones, amb els postulats de reforma social dels humanistes, proclius a l'alfabetització femenina (Erasmus de Rotterdam, Joan Lluís Vives, etc.) –juntament amb les conseqüències innegables que va comportar l'expansió de la impremta, com veurem més avall. D'altra banda, però, altres treballs han intentat mostrar com els diversos discursos que es van anar configurant sobre (i per a) les dones haurien confluït a finals del Cinccents cap a postures més tancades, amb un programa educatiu limitat que difonia un rol de dona subordinat al de l'home (Gimeno 1993)⁵.

Dit això, com que no és aquest l'espai adient, ni és tampoc la nostra intenció desenvolupar

1. Segons que ja va fer notar la historiadora Isabel Pérez: «La història s'ha periodificat sense tenir en compte les experiències de les dones, que han estat sistemàticament considerades com a irrelevantes» (2001: 248).

2. Va ser publicat per primera vegada el 1977, i reimprès posteriorment (1984), seguit d'una traducció castellana, que és la que seguim nosaltres (1990).

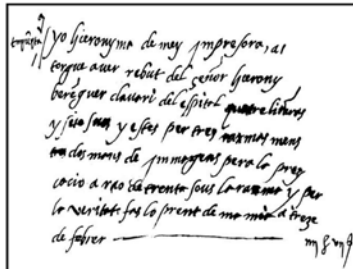
3. Tal com ha estudiat recentment M. Coderch: «Els canvis que hem esmentat es van produir, més tard o més d'hora, a tots els territoris de l'Europa occidental, i les conseqüències que van tenir sobre la vida de les dones no es van fer notar només durant el pas de l'Edat Mitjana al Renaixement, sinó també al llarg dels segles posteriors. La restricció de l'activitat pública de les dones i el confinament d'aquestes a l'àmbit privat no va implicar cap increment de les seues llibertats individuals. Més aviat al contrari: com veurem tot seguit, els impediments a l'exercici de les responsabilitats públiques corrien paral·lels als entrebancs en la llibertat de triar la pròpia realitat domèstica i familiar» (2012: 537).

4. En aquest sentit, són interessantíssims els treballs presentats en els dos volums del títol *Dones i literatura: entre l'Edat Mitjana i el Renaixement. Actes del Congrés Internacional Any Isabel de Villena* (coord. Ricardo Bellveser) (2012), que citem a la bibliografia.

5. En el treball de Coderch hi trobem un apartat específic sobre les «Restriccions a la vida intel·lectual» (2012: 539-545), tot basant-se en les actituds ambivalents (entre l'aplaudiment i el rebuig) que van generar les dones erudites, amb menció a l'obra d'Isabel de Villena, entre d'altres casos europeus.

i tractar de desentvicollar aquesta mena de debats historiogràfics i metodològics al voltant de les etiquetes historiogràfiques i l'estudi de les aportacions històriques de les dones (que han estat centre d'interès d'altres treballs), en el present treball ens formulem la mateixa pregunta que es féu Joan Kelly, adaptada a l'àmbit valencià i amb totes les reserves convenients: van experimentar les dones valencianes un Renaixement, en el precís moment en què València prosperava literària i culturalment? I encara més: quin grau de participació i implicació reals van poder tenir les dones en l'ebullició cultural que va comportar el Segle d'Or valencià?

Amb aquestes preguntes en ment, plantejades a mode d'hipòtesi inicial, i a través dels casos documentats que ens permet recuperar la recerca històrica i literària, intentarem d'escatir el protagonisme cultural que van poder assolir algunes dones en aquest període de plenitud: els segles XIV-XVI, quan la capital del Túria es va erigir com a centre productor dels impresos més importants de la nostra cultura literària i va protagonitzar el seu Segle d'Or de les lletres catalanes (Ferrando & Escartí 2014). En l'estudi, abordem les múltiples manifestacions escrites i culturals eminentment femenines que ens n'han arribat, a través d'una metodologia de creació de xarxes, que, al capdavall, permeten redimensionar el floriment de les escriptores, erudites i lectores valencianes que tingueren un pes específic en la cultura valenciana de l'època. La nostra intenció final és, demostrar que, seguint la tesi de l'estudiós Ph. Berger, en aquest ambient de floriment d'obres de tots els gèneres, propi dels segles XIV-XVI, a la ciutat de València les fonts «apunten a una vida social y cultural organizada en la cual las mujeres intervenían de manera activa» (1998: 389). Revelen, a més, com a mesura que ens acostem al segle XVI, les terres valencianes experimenten una atracció de les dones vers al món de les lletres cada cop més creixent. Ho veurem també a través d'una sèrie de figures femenines importants, algunes de les quals s'inscriuen en la «galería de mujeres de personalidad muy fuerte que marcaron, cada una a su manera, su época», perfilada pel mateix Berger (1998: 390) i amb l'activitat de Jerònima Galés «stampadora» reconeguda a la ciutat de València des de 1550 (va morir el 1587), les quals contrasten amb les experiències de tantes altres dones que han caigut en l'anonimat però que configuren un panorama d'erudició digne de tenir en compte. I és que, tal com reivindica Rosa Gregori:

“L'estudi de l'experiència viscuda per una dona com Jerònima, tot i que singular i única, ens il·lustra la vida d'unes altres dones urbanes que també foren caps de família, lletrades i que desenvoluparen una activitat intel·lectual i mecànica com és la tipografia. Les múltiples experiències femenines tendeixen a estar limitades pel marc social en què viuen la seua realitat vital, i és per aquesta causa que moltes vides de dones tenen trets comuns” (2012: 19).

Font: Gregori (2012)

A la llum de les aportacions escrites femenines rastrejades d'èpoques passades podem asseverar que l'entrada de les dones com a subjectes creadors actius en el món literari valencià es va començar a materialitzar de manera cautelosa tot al llarg dels segles XV-XVI. Cautelosament però amb ritme ascendent, com mai abans s'hi havia donat. Encara que cal un treball molt més complex sobre el particular, determinats fenòmens històrics i socioculturals, van resultar crucials per transformar les dinàmiques culturals protagonitzades per les dones i revertir-les cap a una seua major presència en els afers literaris.

Concretament, un dels motors de la major presència de les dones en el camp de l'expressió escrita en la primera modernitat va resultar l'emergència del model d'escriptora emanat de la ploma i santedat de la carmelita descalça Teresa de Jesús, a partir de la publicació de l'edició de les seues obres, el 1588, preparada per Fray Luis de León. Curiosament, el procés d'edició teresiana

s'havia avançat a València, un any abans, el 1587, en el taller impressor dels Mei-Huete (regentat intermitentment per Jerònima Galés) del qual va eixir la publicació del *Tratado llamado camino de perfección que escribió para sus monjas la madre Teresa de Jesús*. L'edició, a costa del devot Baltasar Simó, anava dedicada a la dama catalana Lucrècia de Gralla i d'Hostalric, casada amb Francesc de Montcada i de Cardona, segon comte i primer marquès d'Aitona, qui havia estat virrei de Catalunya i aleshores ho era de València (1581-1594).

Anteriorment, però, un altre factor rellevant de canvi en la relació que assumiren les dones amb la cultura escrita havia estat –com ja s'ha comentat– l'aparició de les idees humanistes, en favor de l'educació i una major preparació intel·lectual de les dones; fins al punt que s'ha parlat d'un «canvi de paradigma en l'ensenyament de la dona» arreu d'Europa (Solà 2010: 104). Així, l'ideari de Joan Lluís Vives sobre aquest aspecte, publicat en el seu famós tractat *De Institutione Feminae Christianae* (1524)⁶ suposava un pas més enllà, malgrat les reserves que calga tenir-hi (García Pérez 2008). Davant les malfiances i restriccions que la lectura (i l'alfabetització) femenina havien generat en pedagogs i tractadistes al llarg de l'Antic Règim, l'humanista valencià estenia la mà en esperar les donzelles astutes a apropiarse de bones lectures i a preparar-se intel·lectualment vers un bon exercici de la moral i la fe.

De fet, coneixem el gust de les valencianes per la lectura a l'època gràcies als inventaris de biblioteques publicats d'aquest període de trànsit entre l'Edat Mitjana i el Renaixement, els quals han intentat aportar percentatges fiables partint de la documentació dels registres notarials, tasca no gens fàcil (Berger 1987: esp. I, 351-388; Ferrer 1993 i 1994-1995). Gràcies a aquests sabem que hi hagué biblioteques femenines de tots els estaments, que van pertànyer tant a les dones de les capes més elevades com de l'aristocràcia, la noblesa o la nova burgesia emergent, així com també de les classes populars (Cortés 2012: 726). A més a més, no són escasses les representacions literàries de les dones lectores, que apareixen reflectides en obres coetànies com a persones interessades en la cultura, que sovintegen cenacles culturals, o promouen espais de tertúlies –informals, si voleu– per tenir-hi converses literàrio-erudites (Fuster 1968: 326-330)⁷.

Però, com no podia ser d'una altra manera, en l'expansió de la cultura lletrada femenina també va tenir el seu pes important i específic la consolidació de la indústria de la impremta a la capital del Túrria, a mitjans del segle XV, i els efectes multiplicadors que va comportar⁸, no només des d'una perspectiva material sinó també sociològica. Ens referim a l'oportunitat de resignificar la representació social i intel·lectual de les dones a través de la lectura i l'adquisició de llibres; contenidors de coneixement, que els projectaven un paper cultural com mai abans havien pogut exercir al món de tradició manuscrita. Però aquests efectes multiplicadors no només es van traduir en l'emergència d'un públic lector femení més ampli, amb accés a un nombre creixent de volums impresos (Berger 1998: 392 ho corrobora per als anys 1470-1559), sinó que, com veurem tot seguit, van fer aflorar experiències de mecenatge o de sufragi de volums per part d'algunes figures femenines que farien intuir-hi una major intervenció d'aquestes en les dinàmiques llibresques, de producció i recepció, no suficientment posades en valor en el seu conjunt.

6. Publicat cap a 1523 per a la formació de la princesa Maria Tudor, filla de Caterina i Enric VIII d'Anglaterra, va ser traduïda al castellà per Juan Justiniano com a *Instrucción de la mujer cristiana* (1528), publicada a València (Jorge Costilla) per a Germana de Foix, «en cuenta de las mercedes que espero de Vuestra Alteza».

7. Algunes obres les mostren reunides i amb debats sobre determinades obres, com llegim satíricament en el *Llibre de les dones o Spill* de Jaume Roig: «Més dir raons / de varions / he maravalles. / De Cent novelles/ he Fassesies, / filosofies / del gran Plató, / Tuli, Cató, / Dant, pokesies / he tragedies, / tots altercaven/ he disputaven/ Qui menys sabia/ més hi mentia/» (cf. Escartí 2011); (Vellón 1998).

8. Lleg. l'apartat específic que ha dedicat Escartí (2011) titulat «El papel de la imprenta y las mujeres», així com Berger (1987).

Les llums: l'exercici del mecenatge femení a la València renaixentista

Pel que fa a les tasques de mecenatge femení exercit a la València que estudiem, la majoria dels treballs aplicats a altres espais del context europeu apunten que, malgrat que les dones van acabar assolint funcions subsidiàries en els òrgans de poder, les més poderoses, de bona posició econòmica i estatus elevat, van poder retenir, en canvi, un paper fonamental en l'esfera cultural, amb l'exercici de la promoció artística o literària. El mecenatge, doncs, va esdevenir la gran aportació de les dones a l'Alta Cultura del Renaixement europeu (King 1991: 160); fins al punt que s'ha considerat que «[...] en un mundo repleto de restricciones, la mujer encontró en la promoción artística una posibilidad de actuación aceptada e incluso reconocida» (García Pérez 2013).

Aquest patronatge femení, de caràcter nobiliari o aristocràtic, o especialment regi es va practicar a la cort de la Corona d'Aragó de manera destacada durant els segles XIV-XV. Reines com Violant de Bar (esposa de Joan I), Maria de Luna (esposa de Martí l'Humà) i Maria de Castella (esposa d'Alfons el Magnànim), grans dames de la cultura i del saber, posseïen llibres d'hores, bíblies, missals o literatura d'entreteniment, i van ser incitadores de les més importants traduccions medievals al català, a banda de saber atreure al seu voltant la intel·lectualitat del moment (Sabaté & Soriano 2005). A més, no podem deixar d'esmentar aquí el rol important que exerciren en la transmissió cultural entre terres italianes i catalanes durant els primers anys del segle XVI les anomenades «reines tristes», amb què eren conegudes les reines de Nàpols: Joana d'Aragó (Barcelona, 1455- Nàpols, 1517), filla de Joan II de Catalunya-Aragó i de Joana Enríquez, i vídua de Ferran I de Nàpols, i la seua filla Joana d'Aragó (1478-1518), vídua de Ferran II de Nàpols. Establertes durant els anys 1501-1506 a València (on la mare va ser nomenada lloctinent, el 1505), i des de 1506 a Nàpols, van afavorir la penetració de la llengua i cultura castellanen en els ambients cortesans napolitans, així com una interessant producció literària generada en la seua cort (Vicier 2001).

Posteriorment, la cort virregnal valenciana es va constituir com a centre d'activitat cultural i artística de primer ordre a la Península Ibèrica en les diverses manifestacions, amb l'important i ja conegudíssima dotació de les virreïnes Germana de Foix (Foix, França, 1488-Llíria, 1538)⁹ primer, i Mencia de Mendoza (Jadraque, Guadalajara 1508-València, 1554) després, segona i tercera esposes de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, respectivament. Posseïdores totes dues d'una gran formació humanística, van saber donar un impuls cabdal a la vida cultural de l'època i van contribuir a crear al palau del Real de València un ambient de cort reial refinat, equiparable a la resta de corts europees, amb fastuoses festes, lectures dramatitzades i obres teatrals, jocs de màscares i tornejos, caceries i l'adquisició d'una exquisida biblioteca. Val la pena destacar que al voltant d'aquestes figures, les més carismàtiques i poderoses del seu temps, es van aixoplugar els escriptors amb l'activitat literària més remarcable del període, els quals les feren dedicatàries de les seues creacions, en busca de la retribució econòmica (en el sentit del mecenatge econòmic) però també honorífica.

Pel que fa a l'ambient cortesà de Germana de Foix, es van escriure les obres més distingides del panorama renaixentista valencià: la *Vesita* (1562), de Joan Ferrandis d'Herèdia, la qual va ser representada en dues ocasions a la cort dels ducs de Calàbria, entre 1524 i 1525; i el *Libro de motes de damas y caballeros...* (Valencia, 1535), de Lluís del Milà, consagrat «a las damas».

Al mateix Lluís del Milà li devem també l'obra *El Cortesano* (València, 1561), una traducció d'*Il Cortigliano*, de Baldassarre Castiglione¹⁰, adaptada al context valencià per a la cort ducal. En ella, les dones hi són representades literàriament amb veu pròpia, més enllà de la pura retòrica de lloança de les dames refinades de l'alta societat valenciana que ofereix l'escriptor. I és que, segons

9. Sobre la important figura de Germana de Foix des del punt de vista del seu mecenatge a la cort valenciana, veg. Ríos (2013).

10. Va ser publicat a Itàlia el 1528, amb múltiples edicions italianes i traduccions entre 1528 i 1619. La primera traducció castellana va anar a càrrec de Joan Boscà (Barcelona, 1534).

Portada i primeres pàg. de l'edició de l'edició Libro de motes de damas y caballero, amb el pròleg a les dames (Font: Noguera 2000)

s'expressa Milà a la introducció de l'obra, les dones haurien tingut un pes específic en la motivació de l'obra:

[...] Hallándome con ciertas damas de Valencia que tenían entre manos el *Cortesano* del conde Balthasar Castellón, dixeron qué me parecía d'él. Yo dixé: Más querría ser vos, conde, que no don Luys Milán, por estar en essas manos donde yo querría estar. Respondieron las damas: Pues hazed vos otro para que halleguéys a veros en las manos que tanto os han dado de mano. Prové a hazelle y á hallegado a tanto que no le han dado de mano, sinó la mano para levantalle (citat a partir de Morant 2003: 347).

Per la seua banda, quant a Mencia de Mendoza, només per apuntar-hi algunes dades de signe cultural, Ferragut & Almenara (2003) van donar a conèixer una carta inèdita, de contingut filosòfic, que li va enviar el 1529 el teòleg valencià Joan Andreu Estrany (?- 1530) (en fou mestre en l'etapa de joventut) que dóna compte del profund saber d'aquesta dona. I és que li coneixem un interès notori per l'adquisició de coneixements i de llibres (provat amb una àmplia biblioteca atresorada al llarg dels anys, amb més d'un miler de volums: Solervicens 2003), que la va convertir en el paradigma pur de l'erudita de l'època¹¹. Així mateix, el teòleg i humanista valencià Joan Baptista Anyés (1480-1553) va dedicar-li diverses obres, i fins i tot li va fer arribar alguns dels seus tractats perquè els revisés i li'ls retornés polits, cosa que demostraria la qualitat de la formació de la dama (Ferrer 2007: 187), lloada pels erudits coetanis (Huguet 1993: esp. 84-89). En la seua estada als Països Baixos, el 1530, al costat del seu primer marit –Enric III de Nassau-Dillenburg, vescomte d'Anvers i senyor de Breda– Mencia s'havia convertit en deixeble i, alhora, en mecenes de Joan Lluís Vives, que va escriure algunes obres sota el seu protectorat com ara tractats que anirien destinats a iniciar-la en l'estudi del llatí a través dels clàssics. El que ens interessa de remarcar és que Mencia va poder establir-se a València com un referent per a altres dames amb vel·leïtats culturals a la època, com és el cas de la noble Àngela de Borja i de Vilaragut, fervent lectora d'Ausiàs Marc. El seu marit, Lluís Carròs de Vilaragut, governador de Xàtiva i batle general del regne de València, li va fer copiar un manuscrit amb obres del gran poeta de Beniarjó, escrit el 1546¹², per la «molta affectió y estremada voluntat que [...] té a les maravoloses obres del gran poeta y stremat cavaller mossèn Ausiàs March/ enamorada y encesa ardentment en aquelles» (cf. Escartí 1999: 175-176).

Les penombres: el rastre de les dedicatàries com a mecenes i lectores potencials

Ara bé, més enllà d'aquests casos concrets en què ha estat remarcada la tasca de mecenat-

11. Mencia, a més, és coneguda, entre d'altres per la faceta de promotora cultural dels *studia humanitatis* i protectora del corrent erasmista valencià.

12. Recordem que Mencia de Mendoza havia estat dedicatària de la traducció castellana de les obres d'Ausiàs Marc realitzada per Baltasar de Romaní el 1539.

ge exercit per figures femenines poderoses de l'època, ens consta que al llarg dels segles XIV-XVI, altres dones van assumir un paper clau en les dinàmiques de la producció llibresca a València¹³, important centre impressor a l'època. Malgrat que sovint han estat abocades a l'oblit i no s'han tingut en compte a l'hora de valorar la configuració del panorama literari i cultural del Segle d'Or i Renaixement valencià, podem accedir a una llista de lectors potencials i possibles promotors a través del rastre de les dedicatòries d'un bon gruix d'impressos, tot salvant els tòpics que aquests elements paratextuals puguen transmetre. Es tracta generalment de volums de temàtica devota i moral, especialment d'obres hagiogràfiques, «i possiblement d'altres de desconegudes, redactades en estil "artitzat" i adreçades a esposes i viudes piadoses de la noblesa, que les devien sufragar, [i que] són el contrapunt laic a la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena [...]» (Ferrando & Escartí 2014: 46). Altres encàrrecs foren simplement traduccions d'obres llatines, per tal que les dones poguessen llegir els llibres en llengua romànica. Ho veiem en aquesta llista, no definitiva, i fàcilment ampliable:

1. Bernat Metge, *Valter e Griselda* (c. 1388), dedicat a la dama Isabel de Guimerà
2. Miquel Peres, trad. *Imitació de Jesucrist* (1482), dedicat a sor Isabel de Villena, abadessa del monestir de la Santíssima Trinitat.
3. Joan Roís de Corella, cicle de poesia dins *Història de la gloriosa santa Magdalena* (c. 1482), dedicat a Elionor Flors de Vallterra, que sembla que no es va arribar a imprimir
4. Joan Roís de Corella, *Vida de santa Anna* (1485?), dedicada a Iolant de Montpalau de Castellví
5. Francesc Prats, *Devota contemplació* (1487), dedicat a Sor Angelina Monroia
6. Joanot Martorell / «lo magnífic cavaller mossèn Martí Joan de Gualba», *Tirant lo Blanc* (1490), dedicat a Isabel de Lloris
7. Bernat Fenollar *et al.*, *Lo Passi en cobles* (1493), dedicat a sor Isabel de Villena
8. Francesc Alegre, trad. de las *Metamorfosis* d'Ovidi (1494), dedicada a Joana d'Aragó
9. Miquel Peres, *Vida de la sacratíssima Verge Maria* (1494), dedicada a Iolant Montpalau de Castellví
10. Miquel Peres, *Vida de santa Caterina de Sena* (1499), dedicada a les monges dominiques del convent de Santa Caterina de València, que en sol·liciten la traducció
11. Joan Carbonell, *La ystoria de Joseph fill de Ely e spos de la sacratíssima verge Maria* (1502), dedicada a una noble anònima
12. Miquel Peres, *Vida de sant Vicent Ferrer* (1510), dedicada a Cirera Dalpont o d'Alpont
13. Tomàs Vesac, *Vida de santa Caterina de Sena* (1511), dedicada a Anna Torroella, priora de Santa Caterina de València
14. Jaume Beltran i Vicenç Ferrandis, *Obres contemplatives i de molta devoció novament trobades en loors de la santíssima creu* (1515), dedicada a Elionor Fenollet
15. Joan Baptista Anyés, *Vida de sant Julià i santa Basilissa* (c. 1528), dedicada a les monges agustines de Sant Julià de València
16. Anònim, *Espill de la vida religiosa* (1529), dedicada a la religiosa Jerònima d'Eixarc
17. Anònim, *Confessionari molt útil per a les ànimes* (1532), dedicada a Maria de Cardona i Requesens
18. Joan Boscà, *El Cortesano* (1534) –traducció de l'obra de Castiglione - dedicada a Jerònima Palova d'Almogàver
19. Benet Hispano, *Devota contemplació* (1541), dedicada a Joana d'Erill
20. Joan Baptista Anyés, *Vida de sant Abdon i sant Senén i de sant Ponç* (1542), dedicada a Maria de Cardona, comtessa d'Oliva

13. En concordança amb el que considera Escartí: «[...] nos lleva a suponer que leer literatura debió ser una costumbre, hasta cierto punto, bastante arraigada entre las mujeres de la alta sociedad valenciana» (2011).

21. Anònim, *Regla y vida de San Benito en romance y latín* (1543), dedicada a Brígida de Fenollet, abadessa cistercenca de la Saïdia
22. Jaume Ferrer de Blanes, *Sentències catòliques del diví poeta Dant* (1545), dedicada a Hipòlita Roís de Liori
23. Anònim, Ms. *Tractat dels diàlogos de la seràfica Caterina de Sena*, dedicat a sor Jerònima d'Aragó
24. Pedro de Chaves, *Libro de la vida y conversión de Santa Magdalena* (1549), dedicat a Beatriu Fernández de Córdoba i Figueroa, duquesa de Soma, esposa de Ferran Folch de Cardona
25. Lorenzo Palmyreno, *Cathecismo o summa de la religión christiana* (1565), dedicat a Magdalena Pallarés i de Ros

Al capdavant, la importància d'aquest elenc de dedicatàries / patrocinadores / lectors en el trànsit dels segles XIV-XVI (sobre el qual caldria detenir-nos amb més atenció en una altra ocasió) radica en el fet que pot interpretar-se com un reflex interessant de l'evolució de l'accés de les dones a la cultura escrita en aquest període de canvi; no només perquè palesa un paper cultural actiu de la dona emanat de la producció i recepció de determinades obres literàries, sinó que, a més a més, ens duu a plantejar-nos el grau de familiaritat o arrelament del costum de la lectura d'aquest tipus de literatura entre les dones de l'època; cada cop més estés, com s'està intentant demostrar.

Els claroscurs: les escriptores, per vocació o per necessitat

Tot deixant de banda aquestes dades que ens mostren una major recepció dels llibres per part de les dones, si n'aborem ara l'assumpció d'un paper cultural més actiu, a la València cinccentista hi tenim documentada l'existència d'un grup de dones erudites, educades en ambients familiars d'intel·lectuals i lletrats, interessats a dotar d'una bona formació a les seues dones (la terminologia utilitzada per la historiografia per a anomenar aquestes dones humanistes i intel·lectuals és la de *puellae doctae*). Aquestes representarien l'esforç de les dones per assolir un espai propi en aquell món cultural, sovint hostil. Per això, a ulls dels seus contemporanis van esdevenir éssers ambivalents, que els suscitarien actituds contradictòries: d'una banda, en foren lloades sobremanera per l'erudició i gran coneixement de les llengües, especialment, la llatina, però, d'altra, també es veieren exposades feroçment a la crítica per aquesta capacitat intel·lectual que no els "pertanyia" (apel·lades sovint amb el terme llatí de *virago*, en tant que es dedicaven a activitats tradicionalment d'homes com la història, la filosofia, l'art, la literatura...).

També cal tenir-hi present que, dissortadament, la majoria d'aquestes lletraferides no conserven gaires dades, de manera tal que resulta difícil exposar el seu perfil biogràfic i definir la seua obra escrita, per tractar de reescriure i reinterpretar aquestes aportacions que ens arriben esparces, mancades d'estudis. Gairebé totes (si no totes) ens són conegudes només per referències indirectes a través d'una breu menció estereotipada en els repertoris clàssics, que les rescaten amb l'acostumat to panegíric, a través de les honorífiques mencions que els van dedicar alguns intel·lectuals coetanis, meravellats per la seua excel·lència, les quals arriben fins ben entrat el segle XIX (les trobem p.e. en els catàlegs biobibliogràfics clàssics de García Matamoros 1553 [1603]; Schott 1608; Antonio 1672 [1783-1788]; Marcillo 1685; Serra i Postius 1726 i 1736; Rodríguez 1747; Ximeno 1747-1749; Feijoo 1778; Pastor Fuster 1827-1830; Torres i Amat 1836; Bover 1842 i 1868...). No totes les que hi apareixen recollides, però, són escriptores, sinó que hi són generalment vinculades amb la modèstia, la virtut, l'erudició, la noblesa...

Des de la perspectiva de la creació literària femenina, les autores d'aquesta època, rescatades de l'oblit gràcies a aquestes lloances, no deixen de ser subjectes esquívols que plantegen problemes per la manca dels textos i de documentació. Tanmateix n'oferim les dades bàsiques per tal d'ampliar-ne els perfils en un futur a través de la recerca arxivística. Per a aquesta època tan pri-

Zaa invenciones.

<p>el còde de tendilla faon bochona vna do fao de folaça / y dera</p> <p>El sac d'os verra lo q' faldre caqui y fide queco para mi</p> <p>Don còde de gusma traia bochona vna tao la ogra / y d'era.</p> <p>En la vida la boque ya marea la boque</p> <p>Don franco de castel m' falo por com a fep amoz chit' a doze excidit' a en mochoa / y las doç / era i ver doz moetas / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p> <p>En bocha / y las oera doz moetas / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p> <p>En bocha / y las oera doz moetas / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p> <p>En bocha / y las oera doz moetas / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p> <p>En bocha / y las oera doz moetas / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p> <p>En bocha / y las oera doz moetas / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p>	<p>Otra de don diego lo pola amonia q' pia vna dongdia con la cara que ma buzana / y d'era.</p> <p>El còde de fides raxon de coeilla poco el marto b'ic d'ella</p> <p>Del mismo alao figu rae b'ic p'alo f'aka / y d'era.</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>Del mismo q' traia en rion rep'ol' a m'cho oço</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>Otra f'upa aum lazo neg' / y las oera doç reg' / y bencid' / y d'era.</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p>	<p>el marqués de villo na fao vna m'ra de vna por na q' d'era f'up b'ic / y d'era.</p> <p>Otra la viba ya f'upa b'ic d'ina</p> <p>Otra del mismo mar que aia bochona de vna doç / q' p'ale alao porras.</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p>
---	--	---

fo. qñ

<p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p>	<p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p>	<p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p> <p>En q' m'era p'ale en ocaz parte de ver</p>
---	---	---

Folis que contenen els versos de la marquesa de Cotró, en el Cancionero General (1511: f. cxxxj vto)

merenca de la història literària femenina, la presència de les dones creadores és encara poc visible, l'obra de les quals passa a la lletra impresa a través de la publicació d'uns pocs poemes esparços (un d'ells, per cert, de Jerònima Galés, com veurem: Zaragoza 2016). Majoritàriament, s'hi troben peces de tradició manuscrita o desaparegudes, que revelen un panorama d'escriptura femenina bastant parcial. Per començar, si busquem els referents literaris femenins en l'àmbit valencià, algunes de les primeres escriptores que ens vénen al cap i que van exercir un paper fonamental entre els cercles literaris i culturals del moment, són Tecla Borja (Gandia, 1435- València, 1459), germana d'Alfons de Borja i del papa Alexandre VI (Roderic de Borja), que va escriure una resposta poètica a una composició que li va endreçar Ausiàs Marc, i Isabel Suarís (València, c. 1440-c. 1490), dama noble que no només mantingué un debat epistolar de tema amorós i retòrica cortesa amb el poeta Bernat Fenollar i a ser dedicatària de poemes d'elogis d'altres autors, sinó que s'ha conjeturat que va poder conduir una tertúlia literària a casa seua entre els anys 1455-1460 i 1482 (Ferrando 1982). No podem oblidar en aquest panorama tampoc la gran escriptora de les lletres catalanes, Isabel de Villena (València, 1430-1490), autora d'una *Vita Christi* que va transcendir els murs de la clausura i va veure la lletra impresa a la ciutat del Túria el 1497, pòstumament (seria reeditada en els anys 1513 i 1527, convertint-se en obra de capçalera per a les nobles de l'època: Cortes 2012: 726).

En el pas del segle XV al XVI, el primer testimoni poètic imprès a València ve rubricat per la 'marquesa de Cotró'. Aquests versos, que representen una de les mostres més incipients de lírica cançonil femenina peninsular –i, a més a més, impresa– van ser recopilats per Hernando del Castillo al seu *Cancionero General* (Inc. «Si acertase o si muriere») ¹⁴, un autèntic *best seller* que va veure la lletra impresa a València el 1511.

Sobre la marquesa de Cotró o Crotó, les recerques de Perea (2003 i 2007) han revelat que

14. Duu per rùbrica «La Marquesa de Cotró[n] traía bordados en el brazo unos fuegos en forma como los de Cévolá, y dezía la letra».

es tractaria d'Elionor Boil (a. 1430-d. 1502), d'alt llinatge valencià i condició noble, casada en segones núpcies amb Antoni de Centelles i Ruffo, marquès de Crotó (o Crotone). De fet, és amb aquest cognom que apareix esmentada al Cançoner, per la ploma del poeta Juan Encina (que ja li havia dedicat altres peces) en un peculiar romanç panegíric que contribueix a identificar-la. Leonor havia gaudit d'una gran posició cultural i social, atés que després d'haver estat dama de companyia d'Isabel la Catòlica, des de la capital del Regne de València va passar a viure a uns dels cercles de cultura cortesana més importants del segle XV: la cort de Ramon Folc de Cardona, on va mantenir contacte amb el poeta bilingüe Francesc Moner (1462-1491), que li dedicaria dues obres. Des de la cort dels Cardona es va traslladar després fins a Nàpols, on va residir a inicis del segle XVI, immersa en un interessant ambient de cultura.

Sense dubte, una de les erudites més citades en el grup de les *puellae doctae* peninsulars és la valenciana Anna Cervató (Cervantó o Cervatón), però les dades recollides en són ben escasses i s'han anat repetint d'uns treballs a uns altres sense possibilitat d'incidir en el seu perfil biogràfic. Rutinàriament, l'únic que s'ha afirmat és que va ser dama d'honor a la cort virregnal de Germana de Foix, documentada com a descendent d'una família noble del comtat de la Cerdanya (Torres 1836 [1973]: I, 178)¹⁵. A través de les nostres investigacions, considerem que podria tractar-se d'Anna Cervató Fabra, baronessa d'Antella (Alberic), filla de misser Melxor Cervató, baró d'Antella, i de Gràcia Fabra. Va estar casada amb Garci López Pacheco Portocarrero, senyor d'Alcalá de l'Alameda (Llerena, Badajoz,? -Alange, Badajoz, 1526), amb qui va tenir dos fills¹⁶. Cervató fou molt elogiada per la seua bellesa i instrucció en humanitats. Ara bé, amb certesa, només sabem que va mantenir correspondència literària en llatí amb humanistes de la talla de Luca Marineo (o Lucio Marineo Siculo) gràcies a la conservació d'una de les cartes de la dama. Aquesta va ser inclosa en l'edició de Marineo, *Epistolarum familiarium libri XVII, liber sextusdecimus* (Valladolid, 1514), en resposta a una altra epístola que li havia tramés ell, i de manera gairebé premonitòria, Anna li agraeix el camí a la immortalitat que li ha ofert amb la seua atenció. A banda d'aquesta carta, també se li ha atribuït l'obra perduda *De saracenorum apud Hispaniam damnis*, però la referència és incerta.

A través d'una altra obra de l'humanista Marineo, *De rebus Hispaniae memorabilibus* (1530), rescatem el nom d'una altra erudita valenciana, en ser inclosa en una galeria de dones il·lustres: es tracta d'Àngela de Carlet, filla del senyor de Carlet i deixeblla de l'humanista valencià Joan Andreu Estrany. Malauradament, ara com ara només se sap que fou molt versada en les llengües llatina i grega, a banda d'algunes atribucions d'epístoles i oracions, presumptament en llatí, no conservades i improvisades¹⁷.

Una altre personatge important de la València de l'època fou Àngela Almenar i Monfort (c. 1550-1560?), una figura fascinant sobre la qual cal engegar una recerca arxivística important¹⁸. Li ha estat atribuït un *Antialcoran* (1595) i altres diàlegs cristians contra la religió mahometana, avui dia desconeguts i de dubtosa autoria. Tanmateix, Almenar és coneguda especialment per la seua vinculació amb l'escriptura, en la seua llengua materna, d'unes *Constitucions del Lloable Col·legi de l'Assumpció de la Verge Mare de Déu, anomenat de Na Monforta*, col·legi que ella va establir a València el 1554, en enviduar de l'advocat Bartolomé de Monfort. Però, fou realment ella la res-

15. Segons queda recollit per Torres i Amat, el pare Caresmar considerava que la seua família era oriünda de Catalunya, on havia nascut. Segurament per aquest motiu, aquesta autora no és inclosa al catàleg de lletraferides valencianes ni a la tesi de la investigadora Herrero (2009 i 2016).

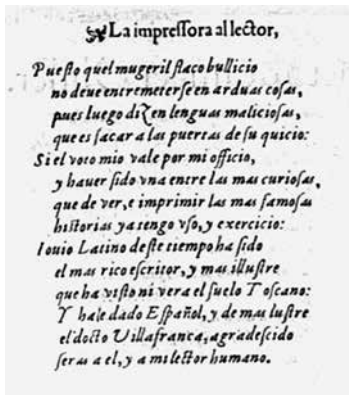
16. Així consta al manuscrit *Tabla genealógica de la familia Cervató, señores de Antella*, de la BIBLIOTECA DIGITAL REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA (Ms. 9/320, f. 140 v); també ho llegim en la fitxa dedicada a aquesta que trobem en la web de la Fundació Casa Ducal de Medinaceli [consulta: 12/12/2016].

17. Lleg. també Herrero (2016: 98-99).

18. Veg. també Herrero (2016: 74-78).

ponsable de la redacció d'aquest document, més enllà d'assumir la fundació de la institució, o en fou solament autora de la presentació? Dilucidar-ho esdevé ara tasca difícil perquè no tenim accés a l'imprés original¹⁹, aparentment perdut: va ser publicat el 1561 a les premses del taller tipogràfic dels Mey (Joan Mey Flandro), regentat aleshores per Jerònima Galés, la qual estava unida a Àngela amb llaços estrets d'amistat i també intel·lectuals, tal com ha revelat la investigadora Rosa Gregori (2012: 139-140).

Sobre la impressora, precisament, gràcies a la recerca arxivística assumida per la dita Gregori en la seua tesi doctoral –posteriorment publicada, amb una generosíssima col·lecció documental (2012)– li coneixem una cabdal activitat tipogràfica, que la converteixen en una figura clau de l'animada vida cultural i literària de la València cincentista²⁰. Establerta a València en la primera meitat de segle, en morir successivament els seus dos marits impressors (Joan Mey i Pedro Huete), Jerònima va agafar les regnes de la impremta familiar, de les més importants del gremi; un negoci que coneixia molt bé i per al qual comptava amb l'adequada preparació professional i cultural, tal com s'infereix de la llarga llista de títols que va imprimir (unes «dues-centes seixanta obres» Gregori 2012: 51) amb el nom de «viuda de Juan Mey» i «viuda de Pedro Huete»²¹.

Ara bé, més enllà de les seues aportacions al món de la impremta (va tenir cura d'algunes de les impressions més importants de la Península), Jerònima Galés va deixar un sonet interessantíssim, inclòs en un dels impresos que es va encarregar d'imprimir: el *Libro de las historias y cosas acontecidas en Alemaña, España, Francia, Italia, Flandes, Inglaterra, Reyno de Artois, Dacia, Grecia, Sclauonia, Egipto, Polonia, Turquía, India y mundo nuevo y en otros reynos y señorios*, de Paulo Iovio (Joan Mey, 1562) i traduït per un metge valencià. El poema, un dels primers que van veure la llum a l'àmbit valencià atribuïts a una dona, ha estat interpretat en clau autobiogràfica, ja que la impressora hi reivindica la seua experiència i professionalitat davant les llengües misògines que criticaven la cultura femenina. Des de la situació privilegiada que li confereix l'àmbit de la impremta, de domini majoritàriament masculí, Galés se sent amb la possessió de l'autoritat i la seguretat suficients per proferir la queixa encoberta que li llegim entre versos, tot qualificant de «lenguas maliciosas» al corrent d'opinió (generalitzat a l'època) que desautoritza la pràctica de l'escriptura en les dones («entremeterse en arduas cosas»). I és que, a l'època, es considerava que les dones que participaven d'aquests espais vedats per a la curiositat femenina estaven transgredint implícitament l'ordre establert (en expressió de Jerònima: «sacar a las puertas de su quicio» la qual ens remet, a més a més, al confinament domèstic). Aquesta creença va generar tot un discurs misogin de reprovació que atacava les dones quan aquestes manifestaven públicament el seu saber i ciència (veg. l'edició a Zaragoza 2016).

Malgrat aquest panorama hostil per a les dones amb vel·leïtats intel·lectuals, retratat per la nostra impressora, tenim evidència de relacions establertes a València entre dames de renom i humanistes reconeguts, que ens fan suposar una major participació cultural femenina, en un panorama que avui ens arriba difús i que només ens les mostra com a éssers receptors passius, a través de poques dades documentals. Algunes d'aquestes dones són famoses pel mestratge que reberen d'alguns pre-

Malgrat aquest panorama hostil per a les dones amb vel·leïtats intel·lectuals, retratat per la nostra impressora, tenim evidència de relacions establertes a València entre dames de renom i humanistes reconeguts, que ens fan suposar una major participació cultural femenina, en un panorama que avui ens arriba difús i que només ens les mostra com a éssers receptors passius, a través de poques dades documentals. Algunes d'aquestes dones són famoses pel mestratge que reberen d'alguns pre-

19. Se'n feren dues reedicions traduïdes i adaptades, al llatí i al castellà (Bernardo Nogués 1661; i Antonio Bordàzar 1728).

20. En aquest panorama caldria inserir-hi l'activitat d'altres llibreteres i impressores esmentades per Gregori (2012: 24-25).

21. Només a partir de 1582 comença a aparèixer en la portada dels llibres el nom d'un dels fills, Pere Patrici Mey.

ceptors humanistes de gran talla, ja que «la aristocràcia valenciana gustó de adornar la educació de sus retoños de segunda categoría, las hijas, con un preceptor humanista. Así, la joven Mencía de Mendoza estudia con Juan Andrés Estrany, o Jeronima Eixarch lo hace con Joan Baptista Anyes» (Alcina 1978: 10). De la primera, ja hem tingut ocasió de parlar-ne; de la segona, Jerònima Eixarc (? , fl. 1527-1529) sabem que fou religiosa, de cognom il·lustre, versada en la retòrica escrita i parlada, i lectora en llatí amb fluïdesa. Fou, a més a més, dedicatària d'algunes obres d'Anyés, com ara el *Gemmatum Diuae Mariae Assumptionis, triumphus* (València, Juan Joffre, 1527), i l'anònim èxit d'impremta *Spill de la vida religiosa* (València, Jorge Costilla, 1529)²².

Una altra dama de l'alta noblesa valenciana dipositària d'una gran erudició i que participa en els cenacles humanistes de mitjan segle XVI fou Àngela Mercader Sabata (València?, a. 1525-d. 1538)²³ famosa deixeble del catedràtic Joan Àngel i Gonsales. Senyora d'Argeleta (Alt Millars) –la baronia hagué de ser venuda en subhasta judicial el 1563–, fou filla de Pere Mercader Sabata, senyor d'Argeleta, i de Lucrècia Boil, i va estar casada amb Joan Jeroni Escrivà de Romaní i de Boil (?-1569), baró de Patraix i mestre racional del Regne de València. El matrimoni va tenir tres fills: Onofre, el primogènit senyor d'Argeleta (c. 1545-1603), Francesc (1539-1617), canonge de València i autor, entre d'altres, de la *Vida del ilustríssimo y excelentíssimo señor don Juan de Ribera* (València, Pere Patrici Mey, 1612) –de qui fou conseller i confessor–, i Joaquim (?-1600), i dues filles: Jerònima, casada amb el senyor de la Vall de Xaló, i Anna, religiosa del convent de la Trinitat de València. Com a rastre de la vasta cultura d'Àngela, tenim les lloances que li profereixen gairebé tots els bibliògrafs clàssics²⁴ i les obres que li dediquen autors com Joan Andreu Estrany (veg. nota 26) o el mateix Anyés, que la fa dedicatària de dues composicions a la mort de la germana i la mare de la dama; testimonis que, tot siga dit, podrien apuntar que Àngela en va estar protectora alhora que deixeble. També Joan Lluís Vives li va dedicar algunes paraules d'ovació, segons les quals s'ha interpretat que, al voltant de 1538, la noble dama aglutinava a casa seua un cercle literari format per professors i poetes llatínistes, en consonància amb la tradició de tertúlies informals amb participació femenina que ja hem esmentat per a la València de l'època. Tot i que d'Àngela, no se n'ha conservat cap text, «hi ha una indicació de Vives que més aviat ens fa pensar que sí» (Duran Faus 2003: 422) a través d'expressions que indicarien una activitat creadora. Això demostraria que, com tantes altres erudites de la seua època, el fet que l'obra d'aquesta dama no fos publicada, l'hauria determinat al final fatídic de la pèrdua i l'oblit (Duran Faus 2003: 422).

Una altra d'aquestes dones que van brillar pel seu interès intel·lectual a mitjan segle va ser Jerònima Ribot i Ribelles (València?, a. 1541-1559)²⁵, filla de Tomàs-Jeroni Ribot, senyor de Godel·la i Rocafort i casada des del 1541 amb Acaci de Montagut i Ribelles, senyor d'Alcúdia de Carlet, del qual enviduà aviat. Dona insigne en lletres i coneixedora de la llengua grega i llatina, algunes referències indiquen que va mantenir contactes epistolars amb erudits del moment. Efectivament, la seua situació social privilegiada li va permetre d'accedir més fàcilment al món cultural de la mà

22. Amb aquesta dedicatària, no és casual que l'edició valenciana incloga als preliminars una carta llatina de Miquel Jeroni Cruïlles que defensa efusivament l'activitat intel·lectual femenina, a través de la menció de les dones sàvies de l'Antiguitat.

23. Veg. també Herrero (2016: 149-151).

24 P.e. Ximeno la considera «una matrona de las más famosas y excelentes en virtud y letras que ha producido España. Estudió esta señora las lenguas latina y griega, y filosofía y theología, y aviéndola dotado el cielo de un entendimiento angélico [...] ivan los profesores de la universidad a conferir y disputar con ella los puntos más arduos. Y dava respuestas maravillosas, por lo qual la celebraron altamente Juan Luis Vives y otros muchos escritores. Avía juntado en su casa una librería copiosa de todas facultades y con su continua lección adquirió tal copia de noticias que la tuvieron por *Monstruo de su siglo* como la aplaude Gaspar Escol, [Escolano] y *por raro ornamento de su sexo*, como la llama D. Nicol. Antonio» (Ximeno (1747-1749 [1980]: I, 278).

25. Gallego la considera per error «alcañizana», contra tot el que indiquen les fonts (2012: 165). Sobre aquesta, veg. també Herrero (2016: 162-163).

d'un gran mestre: Joan Llorenç Palmireno (Alcanýs, 1514- València, c. 1580) catedràtic de retòrica de l'Estudi General de València. En seria la primera deixeble tal com recullen algunes dedicatòries de l'obra d'aquest. Així, en el seu *Razonamiento a los Regidores de su patria*, publicat a València (Pedro de Huete, 1573), Palmireno s'hi referia com una alumna avantatjada:

Bien conocieron vestras Ms. mi discípula, a quien yo dediqué mis comentarios sobre Aphthonio, siendo casada y la más hermosa desta ciudad, de veinte cinco años, quando no me sabía la lición ¿hauía de enseñarle con açotes? Digo que salió más hábil con mis inuenciones que no los barbados con açotes (citat a partir de Gallego 2002: 165)

En efecte, el 1553, Palmireno havia dedicat a la dama els seus comentaris a la retòrica d'Aftoni d'Antioquia (segle IV) publicats a la impremta dels Mey (Joan Mey) amb el títol *Aphthosui clarissimi rhetorii proginnasmata* (amb error a la portada). Ho llegim a través d'una carta dedicatòria, traduïda al castellà per l'historiador Gaspar Escolano, en la segona part de la seua crònica (*Segunda parte de la década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, Pere Patrici Mey, 1611), la qual contribueix a visibilitzar els contactes culturals assidus entre Palmireno i Jerònima (que hi és al·ludida com a dama «acrecentada de autoridad y poder», i com a «única mecenas» de l'humanista), establerts a través de missives que avui no ens han arribat ²⁶.

Millor sort va tenir, però, l'obra epistolar de Jerònima Agustina Beneta de Virués (València, a. 1523- d. 1589) ²⁷, que si bé ens n'ha arribat en comptagotes, dona compte de la presència d'aquesta erudita en el panorama cultural del moment. Només en sabem que va nàixer a València i que provenia d'una família distingida i rellevant en el món de les lletres: fou filla del metge humanista Alfons de Virués, natural de Medina de Rioseco, amic del també humanista Joan Lluís Vives, i va tenir tres germans, tots tres influents en el panorama cultural valencià de l'època: Cristòfor (c. 1550-c. 1610) fou un important poeta i dramaturg, Francesc fou poeta, doctor en Teologia i beneficiat de l'Església de València mentre que Jeroni fou metge i poeta, membre de l'Acadèmia dels Nocturns. En tal context familiar erudit i distingit, no pot sorprendre que Jerònima rebés una acurada formació intel·lectual, fins al punt d'esdevenir una experta llatinista, com ha estat considerada. S'ha conservat una carta en castellà enviada per Jerònima des de València a una senyora il·lustre, situada en les guardes de l'obra *Tragitiunfo del Illustríssimo señor don Rodrigo de Mendoza* (1523); obra que Joan Àngel i Gonsales havia dedicat a Mencia de Mendoza, que hauria pertangut a la mateixa Jerònima ²⁸ i una altra carta, no tan coneguda, que reporta dades d'interès sobre el seu germà, el poeta Cristòfor Virués (Astrana 1949: 299). A més, en un treball que estableix índexs d'analfabetisme

26 «A Doña Hierónima Ribot y Ribellas, claríssima por su sangre y ingenio, señora de la Alcudia y Rassalany, peritíssima en lengua latina y griega: Juan Lorenzo Palmyreno. Salud. Después que os fuysteis, ilustre protectora, de Valencia a vuestro lugar del Alcudia acrecentada de autoridad y poder, no me ha sido lícito mostraros a menudo por cartas la obligación que siempre me ha corrido de serviros por la afición que os tengo, y por vuestros merecimientos; y menos agora, que anda todo este reyno turbado con rumores de guerra. Con todo, por no quedar corto os he escrito algunas, que entiendo no llegado a vuestras manos, pues no tenido respuesta ni en latín ni en romance como solía. Y así, por no fiar más de falsos mensajeros, he buscado uno nuevo y maravilloso, que es la *Rhetorica* de Aptonio Griego, del qual puedo afirmar lo que el docto valenciano y maestro Estrany dixo de Lactancio Firmiano en la carta que escribió a la docta y señora doña Ángela Çapata. Ahí os embió el libro que realmente a parecer de todos los hombres doctos es bueno; solo le faltava que una muger le aprovasse. Yo espero que os dará gusto; pero porque no le desconociessedes no viendo cosa mía, va con unas breves anotaciones más. Recebidas como de vuestro maestro y como discípula tan exercitada en las dos lenguas. Guarde-os Dios, única mecenas mía. Dada en Valencia a veynte y dos de octubre, mil quinientos cinquenta y dos» (Escolano 1611: 966-967).

27. Veg. Herrero (2016: 198).

28. Una de les guardes porta la nota «Hieronima Augustina Benita de Virues, filia doctoris Alphonsi Viruesii, Medici Valentini, possidet hunc librum. Anno M.D.Lxxi. Sed magis Amica veritas». Veg. Serrano y Sanz (1903-1905 [1975]: II, 577-578, que transcriu l'epístola).

i alfabetització femenina a la València del Cinccents, i que ja hem esmentat, Gimeno (1993: 79-83) va incloure Jerònima en una llista de setze valencianes alfabetitzades al segle XVI, al costat de la mateixa Jerònima Galés. Basant-se en la revisió d'un llibre d'albarans de l'Hospital General de València, Gimeno localitza un grup 'privilegiat' de setze dones burgeses i nobles que redacten o signen aquests documents de caire administratiu, dones que van aconseguir introduir-se a l'àmbit de la cultura escrita induïdes per «un claro interés en demostrar ante la colectividad que sabe escribir y, por eso mismo, no necesita de ningún intermediario» (Gimeno 1993: 79). Així doncs, s'hi proporciona la notícia d'un albarà signat per Jerònima, el 1589, encara en l'estat de donzella, amb què havia de certificar com a hereva el cobrament del darrer salari del seu pare mort recentment. Addueix l'estudiós que, davant del nombre de dones que redacten i signen els albarans, les que buscaven la intermediació d'algú altre perquè escrivís el document que elles tan sols signaven (com és el cas de Jerònima), podrien fer-ho perquè tenien un nivell elemental d'alfabetització «propio de quien ha aprendido sólo los rudimentos de la escritura» (1993: 80). Tanmateix, l'existència de les cartes suara esmentades demostra que Jerònima estava més familiaritzada amb l'escriptura que el que la sola signatura del document permet inferir.

En efecte, l'escriptura epistolar d'aquesta dama, que devia de ser més extensa del que atzarosament s'ha conservat, ens demostra com des d'inicis del segle XVI, i al llarg de tota l'Edat Moderna, les dones d'estatus alt o de famílies de burgesos i comerciants, es van moure amb total llibertat en l'àmbit del gènere epistolar. Pel seu bon estat de conservació i perquè ha estat magistralment estudiada i editada, no podem deixar de tenir present aquí la fructífera relació epistolar, mantinguda en català per la noble Estefania de Requesens i Rofs de Liori (? , c. 1504-Barcelona, 1549), amb la seua mare, la valenciana, Hipòlita Rofs de Liori (València, 1479- Madrid, 1546), comessa de Palamós, i també amb Beatriu Margarit de Requesens (Riba-roja de Túria, ? -1552), filla de Lluís Margarit, i de Joana Mateua de Requesens, baronessa de Riba-roja i neboda, de la segona (Ahumada 2003). Efectivament, l'intercanvi epistolar era un tipus d'escriptura que podien exercir les dones en la intimitat i que els resultava necessària, no només per mantenir contactes personals amb persones llunyanes, sinó també per gestionar i fer-se càrrec d'aspectes relacionats amb el seu patrimoni, els negocis familiars, etc. Però, especialment, per actualitzar les relacions familiars. Tanmateix, és necessari assumir una recerca seriosa als arxius patrimonials, que encara no ens han deixat entreveure la immensa riquesa d'aquest camp d'investigació.

Conclusions

Com hem intentat mostrar a través d'aquestes mencions esbossades molt ràpidament, a València, les intel·lectuals o les dones literalment ferides de lletra hagueren de maniobrar per cercar els seus propis espais, dins d'un espai literari amb regles convencionalment escrites pels homes. Amb l'aportació d'una sèrie de dades comprovables i la documentació d'alguns casos, hem intentat reflectir com, a partir dels segles XV-XVI, les dones comencen a protagonitzar determinades dinàmiques culturals que en les situen amb rols intel·lectualment actius: tant des del punt de vista del mecenatge, de les pràctiques de la lectura com de l'escriptura. Elles, les més agosarades, van eludir les restriccions de gènere i van defugir els discursos de la misogínia imperants des de èpoques molt antigues (discursos literaris feridors com el que ens deixa Jaume Roig). Aquestes serien les primeres passes meritòries en el llarg camí vers la normalització de l'escriptura femenina, que no arribaria fins ben entrat el segle XX.

BIBLIOGRAFIA

- AHUMADA, Eulàlia d' (ed.) (2003). *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens* (segle XVI). València: PUV.
- ALCINA, Juan (1978). *Juan Angel González y la «Sylva de laudibus poeseos» (1525)*. Barcelona: Universidad Autónoma de Barcelona.
- ASTRANA, Luis (1949). *Vida ejemplar y heroica de Miguel de Cervantes Saavedra: con mil documentos hasta ahora inéditos y numerosas ilustraciones y grabados de época*. vol. 2, Madrid: Editorial Reus.
- BERGER, Philippe (1987). *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. II vol., València: Edicions Alfons el Magnànim/Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- BERGER, Philippe (1998). «Las lecturas femeninas en la Valencia del Renacimiento». *Bulletin Hispanique*, 100/2, 383-399.
- CODERCH, Marion (2012). «Actituds davant les dones entre L'Edat Mitjana i el Renaixement». En: Ricardo Bellveser (coord.). *Dones i literatura: entre l'Edat Mitjana i el Renaixement. Actes del Congrés Internacional Any Isabel de Villena*. Vol. I, València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 527-553.
- CORTÉS, Josepa (2012). «Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'Edat Mitjana i el Renaixement». En: R. Bellveser (coord.). *Dones i literatura: entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Vol. II, València: Alfons el Magnànim, pp. 713-734.
- DURAN FAUS, Martí (2003). «El cercle literari d'Àngela Sabata». En: F. Grau Codina, X. Gómez Font, et alii (ed.). *Studia humanitatis i renovació cultural a Europa i a Nou Món*. València: Alfons el Magnànim, pp. 415-422.
- ESPARTÍ, Vicent J. (1999). «Encara sobre València i Ausiàs March al segle XVI». En: Rafael Alemany Ferrer (ed.). *Ausiàs March i el món cultural del segle XV*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 173-197.
- ESPARTÍ, Vicent Josep (2011). «Conexiones e interferencias en la literatura valenciana del siglo XV», *e-Spania*, 11 [En línia]. <<http://e-spania.revues.org/20384>> [consulta: 10-12-2016].
- ESCOLANO, Gaspar (1611). *Segunda parte de la decada primera de la historia de la [...] ciudad y reyno de Valencia...*, València: Pere Patrici Mey.
- FERRAGUT, Concepción & Almenara, Miquel (2003). «De 'los tres soles que salieron': una muestra de la correspondencia entre J. A. Strany y Mencía de Mendoza». En: F. Grau Codina, et alii (ed.). *Studia humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món*. València: Alfons el Magnànim, pp. 445-452.
- FERRANDO, Antoni & Escartí, Vicent Josep (2014). «Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI». En: *Pasiones bibliográficas. Vint anys de la Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés*. València: Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés, pp. 33-48.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1982). «Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista». *BRABLB*, XXXVIII, pp. 105-131.
- FERRER, Mª Rosario (1993). *La lectura en Valencia (1416-1474): una aproximación histórica*. València: Universitat de València, Tesi doctoral [edició en microfítxes Universitat de València, 1994]

- FERRER, Mª Rosario (1994-1995). «Mujeres y libros en Valencia (1416-1474)». *Estudis Castellonencs*, 6, pp. 515-523.
- FERRER, Teresa (2007). «Corte virreinal, humanismo y cultura nobiliaria en la Valencia del siglo XVI». En: E. Berenguer (coord.). *Reino y ciudad. Valencia en su historia*. Madrid: Fundación Caja Madrid, pp. 185-200.
- GALLEGO, Andrés (2002). «Discípulos aventajados de Juan Lorenzo Palmireno». En: J.M. Maestre Maestre, et alii (coord.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Antonio Fontán*, III/1 (El Humanismo y los humanistas). Alcanyís/Madrid: Ediciones del Laberinto, 161-176.
- GARCÍA PÉREZ, Noelia (2004). «La huella petrarquista en la biblioteca y colección de obras de arte de Mencía de Mendoza». *Tonos: Biblioteca electrónica de estudios filológicos*, 8 [En línea]. <<http://www.um.es/tonosdigital/znum8/estudios/7-petrarca.htm>> [consulta: 12/12/2016].
- GARCÍA PÉREZ, Noelia (2008). «Las voces del humanismo y la educación de la mujer en el Renacimiento: entre el pro-feminismo y la misoginia». En: Angeles Cruzado Rodríguez & A. Ortiz de Zárate (ed.). *Feminismo e interculturalidad: V Congreso Internacional AUDEM*. ArCibel editores: Sevilla, pp. 145-158.
- GARCÍA PÉREZ, Noelia (2013). «El acceso de la mujer a la “alta cultura” en la Europa del renacimiento». *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, 760, 9 pp.
- GIMENO, Francisco M. (1993). «Analfabetismo y alfabetización femeninos en la Valencia del Quinientos». *Estudis: Revista de historia moderna*, 19, pp. 59-102.
- GREGORI ROIG, Rosa M. (2012). *La impresora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*. València: Biblioteca Valenciana.
- HERRERO, María de los Ángeles (2009). *Lletraferides modernes. Catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII*. [Alacant]: Centre d'Estudis sobre la Dona, Universitat d'Alacant.
- HERRERO, María de los Ángeles *Esritores valencianes de l'edat moderna: catalogació, contextualització i difusió*. Alacant: Universitat d'Alacant [tesi doctoral].
- HUGUET, Jesús (1993). «Una aristocràtica humanista de la València del XVI: “donya Mencía de Mendoza”». *Revista de l'Alguer*, 4 (deseembre), pp. 77-92.
- KELLY, Joan (1990). «¿Tuvieron las mujeres un Renacimiento?». En: James Amelang & Mary Nash (ed.). *Historia y genero. Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València, Alfons el Magnànim, pp. 93-116.
- KING, M.L. (1991). *Mujeres renacentistas. La búsqueda de un espacio*. Madrid: Alianza.
- MORANT, Isabel (2003). «Mujeres y hombres en la sociedad cortesana. Identidades, funciones». *Pedralbes*, 23/1, pp. 347-370.
- NOGUERA, Alberto (2000). *Libro de motes de damas y caballeros (Valencia, 1535)*. Ed. Facsimilar. *Revista Lemir*, 4.
- PEREA, Òscar (2003). «Valencia en el Cancionero General de Hernando del Castillo: los poetas y los poemas». *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 21, pp. 227-251.
- PEREA, Òscar (2007). «Una dama en el Cancionero: la Marquesa de Cotrone». En: *Estudio biográfico sobre los poetas del “Cancionero general”*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 97-108.

- PÉREZ, Isabel (1993). «Donar cos a la història: les experiències de les dones (segle XVI al XVIII)». *Manuscripts*, 11, pp. 243-258.
- RÍOS LLORET, Rosa E (2003). *Germana de Foix: una mujer, una reina, una corte*. València: Biblioteca Valenciana, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques.
- SABATÉ, Glòria & SORIANO, Glòria (2005). «Reinas catalanas: mujeres, lectoras y protectoras de la cultura (siglos XIV-XV)». En: M.V. González de la Peña (coord.). *Mujer y cultura escrita. Del mito al siglo XXI*. Gijón: Trea, pp. 85-96.
- SEGURA, Cristina (2007). «La educación de las mujeres en el tránsito de la Edad Media a la modernidad». *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 26, pp. 65-83.
- SERRANO y SANZ, Manuel (1903-1905 [1975]). *Apuntes para una Biblioteca de Escritoras Españolas desde 1401 a 1833*. 2 vol., Madrid: Biblioteca Nacional [Atlas].
- SOLÀ, Pere (2010). *Educació i societat a Catalunya: una sinopsi històrica*. Vic: Eumo.
- SOLERVICENS, Joan (2003). «La literatura humanística a la selecta biblioteca de Mencía de Mendoza, Marquesa de Cenete, Duquesa de Calàbria i deixeble de Joan Lluís Vives». En: F. Grau Codina, X. et alii (ed.). *Studia humanitatis i renovació cultural a Europa i a Nou Món*. València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 313-324.
- TORRES i AMAT, Fèlix (1836 [1973]). *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, 2 vol., Barcelona [Facsimil: Barcelona / Sueca, Curial Edicions Catalanes].
- VELLÓN, Xavier (1998). «L'oralitat en la cultura burgesa: literatura i tertúlies femenines a la baixa edat mitjana». *Catalan Review*, XII, pp. 73-87.
- VICIER, Françoise (2001). «Production littéraire à la cour valencienne et napolitaine des "reines tristes" au début du XVIe siècle». En: P. Civil (coord.). *Écriture, pouvoir et société en Espagne aux XVIe et XVIIe siècles: Hommage du CRES à Augustin Redondo*. París: Presses de la Sorbonne Nouvelle (Travaux du Centre de Recherche sur l'Espagne des XVIe et XVIIe siècles, 17), pp. 365-382.
- XIMENO, Vicent (1747-1749 [1980]). *Escritores del Reyno de Valencia*. 2 vol., València: Joseph Estevan Dolç [Facs.: 2 vol., València: Librerías Paris-Valencial].
- ZARAGOZA, Verònica (2016). «En vers vull desafiar...». *La poesia femenina a l'àmbit català (segles XVI-XVIII)*, Edició crítica. 2 vol., Girona: Universitat de Girona [tesi doctoral inèdita].

